

Ο ρόλος των Μουσείων στη διαμόρφωση του Διαπολιτισμικού Σχολείου

Ανδρέας Μαυρίδης

Εκπαιδευτικός Π.Ε. 70, Phd Νεότερη Ιστορία
Διευθυντής Π.Ε. Ανατολικής Θεσσαλονίκης
andreas mav1964@gmail.com

Αικατερίνη Σμαροπούλου

Εκπαιδευτικός Π.Ε. 70 & 71, Ειδικής Αγωγής, Phd Νομικής
smkaterinaki@yahoo.gr

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, οι δημογραφικές αλλαγές έφεραν σε επαφή άτομα και ομάδες διαφορετικών πολιτισμών και γλωσσών. Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει ιδιαίτερο ρόλο στις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης και οφείλει να δημιουργήσει της κατάλληλες συνθήκες αναγνώρισης και αποδοχής της ετερότητας στην κοινωνία. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να διερευνήσουν νέες παιδαγωγικές προσεγγίσεις με την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρονται από τη μουσειακή αγωγή, προκειμένου μέσω κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων να ενισχυθεί η προσπάθεια προώθησης του διαπολιτισμικού διαλόγου. Θεμελιώδης στόχος αποτελεί η καλλιέργεια της «ανεκτικής στάσης απέναντι στο διαφορετικό», η «ενότητα μέσα στις διαφορές», η καταπολέμηση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων για τους άλλους. Θα πρέπει να τονίζεται η ικανότητα για μέθεξη σε άλλους πολιτισμούς, να προωθείται η ιδέα της πολιτισμικής κατανόησης και ανεκτικότητας, καθώς και η ισότητα ευκαιριών.

Λέξεις-κλειδιά: Μουσείο, Μουσειακή Αγωγή, Διαπολιτισμικό Σχολείο, Ετερότητα, Αποδοχή.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, με την παγκοσμιοποίηση, την κατάργηση των συνόρων, την οικονομική επανάσταση και την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας, η σύνθεση του σχολείου άλλαξε και χαρακτηρίζεται πλέον από πολιτισμική ετερότητα. Οι ραγδαίες εξελίξεις της εποχής μας με τις μετακινήσεις μεταναστών και παλιννοστούντων οδήγησε στη μεταβολή της κοινωνίας, αλλά και στον μετασχηματισμό του σχολείου. Η συνύπαρξη πλέον ποικίλων εθνοτήτων οδηγεί σε γλωσσική ετερότητα εντός των κοινωνιών και αποτελεί πλέον τον κανόνα και όχι την εξαίρεση (Σκούρτου κ.συν., 2016; Χριστοδούλου, 2012). Οι σχολικές τάξεις είναι πλέον ανομοιογενείς με μαθητές/τριες που ποικίλλουν, όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική τους προέλευση, τη μητρική τους γλώσσα, το φύλο, τις επικοινωνιακές και μαθησιακές ανάγκες, τους ρυθμούς μάθησης και τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες (Νικολάου, 2000).

Το Council of Europe της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήδη από το 1986, με αφορμή τις μεταναστευτικές ροές, έδωσε οδηγίες, σύμφωνα με τις οποίες «όλες οι κοινωνίες της Ευρώπης έχουν πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, τα στοιχεία κάθε πολιτισμού πρέπει να αναγνωρίζονται και να γίνονται σεβαστά, η πολυπολιτισμικότητα είναι αξιοποιήσιμη και μπορεί να θεωρηθεί προνόμιο αν εξασφαλιστεί η διαλεκτική σχέση των πολιτισμών και η αλληλεπίδρασή τους χωρίς να διακυβεύεται η ιδιαίτερη ταυτότητα κανενός». Το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να κατέχει καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών, προκειμένου να επιτευχθεί η ένταξη όλων των μαθητών/τριών στο νέο κοινωνικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον. Να στοχεύει στην εξάλειψη των διακρίσεων

και στην καλλιέργεια αμοιβαίου σεβασμού και συνεργασίας, με παράλληλη αναγνώριση και αποδοχή της ετερότητας στην κοινωνία, αποσκοπώντας στην ανάπτυξη της δυναμικής πολυγλωσσίας, δηλαδή στην ανάπτυξη πολλαπλών γλωσσικών πρακτικών που επιστρατεύουν οι άνθρωποι για να ξεπερνούν τα φυσικά και νοητικά εμπόδια, αναπτύσσοντας τις γλωσσικές ικανότητες και δεξιότητες χρήσης (Γκόβαρης, 2001; Κανακίδου, 1994).

Ο κάθε εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι σε θέση να αξιοποιεί νέες παιδαγωγικές προσεγγίσεις, με απώτερο στόχο την αποδοχή της ετερότητας, τη δημιουργία ενός σχολείου που θα σέβεται το μορφωτικό κεφάλαιο των μαθητών/τριών και θα προσφέρει σε όλους/ες ίσες ευκαιρίες με τη διαμόρφωση διαπολιτισμικών εκπαιδευτικών πολιτικών που να αναγνωρίζουν και να στηρίζουν ουσιαστικά την πολιτισμική πολυμορφία, μέσα από έναν παραγωγικό διάλογο, ο οποίος θα προωθεί την αλληλοαποδοχή, τον σεβασμό της πολιτισμικής ετερότητας και τη μείωση του ρατσισμού (Κανακίδου, 1994; Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2014).

Στο εκπαιδευτικό σύστημα των πολυπολιτισμικών κοινωνιών, στις οποίες συγκαταλέγεται και η Ελλάδα, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση φιλοδοξεί να οργανώσει τις σχολικές μονάδες ως διαπολιτισμικές κοινότητες μάθησης και συνεργασίας, που θα απευθύνονται στους εκπροσώπους των πολιτισμών με ισότιμη αντιμετώπιση όλων (Μάρκου, 1995). Στην ουσία, το μοντέλο αυτό γεννήθηκε από την ανάγκη εκπαιδευτικών παρεμβάσεων που θα λαμβάνουν υπόψη τους τη συνάντηση και συνύπαρξη λαών και πολιτισμών στις σύγχρονες κοινωνίες (Ζώνιου – Σιδέρη & Χαραμής, 1997).

Το διαπολιτισμικό μοντέλο στοχεύει να άρει τις προκαταλήψεις και να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για τη σχολική ένταξη των αλλοδαπών μαθητών/τριών, με την εισαγωγή άλλων πολιτισμών στο σχολείο. Αυτό προϋποθέτει την ανάπτυξη της επικοινωνίας και της αλληλοκατανόησης, τη διαμόρφωση νέων αναλυτικών διαπολιτισμικών προγραμμάτων σπουδών και τη συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών για να μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις (Ζώνιου - Σιδέρη & Χαραμής, 1997). Οι αρχές που ακολουθεί, σύμφωνα με τον Νικολάου (2000), είναι επαφή και πληροφόρηση, προκειμένου να αποφευχθούν προκαταλήψεις και να επιτευχθούν πολιτισμικός εμπλουτισμός, υπεύθυνη συναναστροφή με εθνικές μειονότητες, υπερνίκηση του εθνοκεντρισμού, ανοχή, αποδοχή των εθνικοτήτων, αλληλεγγύη και κατανόηση του «άλλου».

Η σχολική τάξη αποτελείται, στις μέρες μας, από γηγενείς και αλλόγλωσσους μαθητές και προϋποθέτει την ανάληψη από μέρους των εκπαιδευτικής κοινότητας συγκεκριμένων πρωτοβουλιών, ώστε η ένταξη και συμμετοχή τους στις δραστηριότητες της σχολικής ζωής να είναι αρμονική και να έχει μακροπρόθεσμη προοπτική. Πρέπει, λοιπόν, να είναι ικανή να χρησιμοποιεί σύγχρονα μέσα διδασκαλίας και αποτελεσματικές προσεγγίσεις, με σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους, ώστε να αντιμετωπίσει το πολυδιάστατο φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας και να βοηθήσει, έτσι, το σύνολο των μαθητών/τριών (Μηλίγκου, 2016α).

Το συγκεκριμένο εγχείρημα απαιτεί, κατά συνέπεια, συνδυασμό γνώσεων, δεξιοτήτων και συνείδησης, όπως γνώση σοβαρή στοιχείων των «άλλων» πολιτισμών, στους οποίους ανήκουν οι μαθήτριες και οι μαθητές τις/τους οποίες/ους πρόκειται να διδάξουν, όπως και κατάκτηση ενδεδειγμένων παιδαγωγικών μεθόδων (που συχνά η πολυπολιτισμική ποικιλία επιβάλλει την εναλλαγή τους ή την ευέλικτη εφαρμογή τους). Θα πρέπει, λοιπόν, να διαχειρίζεται τις απαραίτητες παιδαγωγικές μεθόδους και διδακτικές πρακτικές και να διαθέτει τη δυνατότητα εντοπισμού όλων εκείνων των διακρίσεων και των ανισοτήτων που οδηγούν στον αποκλεισμό παιδιών που ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες και

παραδόσεις και την ικανότητα να υπερβαίνει τα κυριότερα εμπόδια, που είναι η γλώσσα (λεκτική επικοινωνία), η μη λεκτική επικοινωνία, οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και οι διακρίσεις, οι επικρίσεις, το άγχος, οι κανόνες, οι διαδικασίες και οι πολιτικές που είναι μη φιλικές προς τη διαφορετικότητα, ώστε να επιτυγχάνεται αποτελεσματική διαπολιτισμική επικοινωνία (Άλκηστις, 2008).

2. Μουσείο

Η έννοια «μουσείο» προέρχεται από την αρχαιοελληνική λέξη «Μουσείον», το οποίο αποτελούσε έναν χώρο λατρείας και διαμονής των Μουσών, των εννέα, δηλαδή, θεοτήτων που εκπροσωπούσαν την επική ποίηση, τη μουσική, την ιστορία, τη λυρική ποίηση, την τραγωδία, τον χορό, την κωμωδία, την αστρονομία και τους ύμνους (Καλούρη – Αντωνοπούλου & Κάσσαρης, 1988). Η λειτουργία των μουσείων χαρακτηρίζεται ως «διπλή». Από τη μία πλευρά, συναντάται η παραδοσιακή έννοια του χώρου, ο τόπος για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, στον οποίο, ταυτόχρονα, παρατηρείται η συντήρηση των αντικειμένων και η έρευνα (Knutson & Crowley, 2012). Ενώ, από την άλλη, συναντάται ο χώρος, στον οποίο το κοινό έρχεται σε επαφή με την τέχνη και την επιστήμη πριν ακόμα τη διδαχτεί στο σχολείο, αποκτά τοπική συνείδηση και ωθείται στη δημιουργία (Kim & Crowley, 2010).

Το βασικό προνόμιο του μουσείου, όμως, είναι ότι αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, ο οποίος προσφέρει απτή και άμεση γνώση μέσω των αισθήσεων. Ο βασικός στόχος της λειτουργίας του μουσείου είναι η διάθεση και η συντήρηση των έργων τέχνης με απώτερους σκοπούς τη γνωριμία με το ευρύ κοινό, την αισθητική καλλιέργεια και τη διάθεση έμπνευσης καινούργιων δημιουργιών (Hicks, 2005). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη συλλογή ιστορικών αντικειμένων και στον τρόπο οργάνωσής τους, όπως, επίσης, και στον δημιουργικό και εκπαιδευτικό τρόπο παρουσίασής τους και σύνθεσης του υλικού. Σύγχρονες αντιλήψεις συγκλίνουν στην άποψη ότι η δημιουργία εκθεματικών συνόλων με νοηματική συνοχή, σύνδεση και με ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση των σωστών συσχετισμών μεταξύ των αντικειμένων είναι απαραίτητα, διότι, έτσι, αποφεύγονται συγχύσεις (Αντζουλάτου - Ρετσίλα, 1986). Ανάλογα με το είδος των εκθεματικών συνόλων, δημιουργούνται και οι αντίστοιχες κατηγορίες μουσείων, οι οποίες διαμορφώνουν και την ανάλογη θεματική διακόσμηση του χώρου (πολεμικό, αρχαιολογικό, φυσικών επιστημών).

Η επιλογή των εκθεμάτων, ο υπομνηματισμός, το ποσοστό πληροφοριών, η χρήση οπτικοακουστικών βοηθημάτων χωρίς υπερβολές και καταχρήσεις αποτελούν μερικά από τα κρίσιμα εκείνα ζητήματα που καθορίζουν τη σύνθεση του χώρου. Τα πολύτιμα αντικείμενα δεν χρειάζεται να προσελκύουν αποκλειστικά και μόνο με τη «λάμψη» τους το κοινό, αλλά και με τον σύγχρονο τρόπο πληροφόρησης, ο οποίος μπορεί να αποτελέσει και μια μορφή παιχνιδιού. Ο επισκέπτης μπορεί να απολαύσει την έκθεση με διάφορα τεχνικά μέσα, όπως μακέτες, προβολές διαφανειών, ταινίες, φωτογραφικά και γραφιστικά πανό, έντυπα, σημειώσεις, καταλόγους και επεξηγηματικές κάρτες (Βελισσαροπούλου, Ευστρατίου, Ιωαννίδης, & Λαμπράκη, 1985; Duncan, 1995).

Τα μουσεία και οι λοιποί πολιτιστικοί οργανισμοί, όμως, δύνανται να διαδραματίζουν και καθοριστικό ρόλο στη σύνθετη διαδικασία προώθησης της ολοκλήρωσης και της σεβαστής συνύπαρξης διαφορετικών κοινοτήτων και πολιτιστικών πρακτικών, βοηθώντας να αμφισβητηθούν προκαταλήψεις και στερεότυπα, καθώς και να δημιουργηθούν κοινοί χώροι για όλους/ες και η αίσθηση του «ανήκειν» (Scott & Soren, 2009). Τα μουσεία, αγκαλιάζοντας μια δυναμική, διαλογική έννοια της κληρονομιάς από το σύνολο των πολιτιστικών αντικειμένων, υλικών και άυλων, θα πρέπει να υιοθετούν πλουραλιστικές προσεγγίσεις

προβολής και ερμηνείας των εκθεμάτων τους και να αναγνωρίζουν τη δύναμη της αντικειμενικής μάθησης στο πλαίσιο του διαπολιτισμικού διαλόγου και συζήτησης. Άλλωστε, η ύπαρξή τους έχει συνδεθεί με την εδραίωση των αξιών και της ταυτότητας της κοινωνίας, οπότε στον σημερινό περίπλοκο κόσμο, τα μουσεία πρέπει να είναι ικανά να επανατοποθετηθούν και να δείξουν προθυμία να αμφισβητήσουν την αντικειμενικότητα του κυρίαρχου πολιτιστικού πλαισίου, ανοίγοντας δρόμο για νέες πολιτιστικές αναφορές και ανάδειξη προοπτικών νέων κοινωνικών φορέων (Άλκηστις, 2008; Οικονόμου, 2003).

3. Η συνεισφορά της μουσειακής αγωγής στη διαμόρφωση του διαπολιτισμικού σχολείου

Τα μουσεία αποτελούν φυσικά περιβάλλοντα μάθησης. Η έκθεση των συλλογών συνιστά το κύριο εκπαιδευτικό τους όργανο, που όταν χρησιμοποιεί τη βιωματική μάθηση μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν το ταξίδι από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση (Hicks, 2005; Kim & Crowley, 2010). Τα εκθέματα δεν μπορούν να «μιλήσουν» από μόνα τους, ωστόσο, με την κατάλληλη «θέα», μπορούν να αποκτήσουν νέα αυθεντικότητα και να «διηγηθούν την ιστορία τους» με εκφραστικό τρόπο (Alexander, 2011). Ο ρόλος του μουσείου δεν είναι να αξιολογεί, αλλά να εξηγεί. Όπως υποστηρίζει και ο Oscar Wilde «*τα πράγματα που αξίζει πραγματικά να μάθουμε, δεν μπορούν να διδαχθούν ή να εξηγηθούν, αλλά μπορούν να κατακτηθούν μέσω της βιωματικής εμπειρίας*».

Η σημασία τους δεν έγκειται μόνο στις συλλογές του, στη συλλογή, έρευνα, τεκμηρίωση και παρουσίαση των μουσειακών αντικειμένων, αλλά θα πρέπει να επεκτείνεται, ταυτόχρονα, στην εκπαιδευτική και κοινωνική διάσταση της ύπαρξής του, στις αντανakλάσεις και τις ιδέες που είναι σε θέση να ενεργοποιήσουν γύρω από τα αντικείμενα, τη γνώση που παρέχουν και τα πολλαπλά οράματα και ερμηνείες που προσφέρουν.

Είναι απαραίτητο να αναγνωρίσουμε ότι η αρχική έννοια ενός αντικειμένου χάνεται τη στιγμή που εισέρχεται στους τοίχους ενός μουσείου. Η ικανότητα ενός μουσείου να ξεδιπλώνει αφηγήσεις και να προτείνει συμπεράσματα του επιτρέπει να λειτουργεί ως πλατφόρμα για προβληματισμό, συστήματα γνώσης, πεποιθήσεις, αξίες και στάσεις. Ο χώρος του, η αρχιτεκτονική του, οι εκθεσιακοί του χώροι και το γύρω αστικό ή φυσικό περιβάλλον είναι πόροι προς εκμετάλλευση με σκοπό την ανάπτυξη νέων στρατηγικών για τον κοινωνικό διάλογο (Sandell, 1998).

Στην επιστημονική και μεθοδολογική βιβλιογραφία, το μουσείο συνδέεται σταθερά με την εκπαιδευτική λειτουργία που μπορεί να βοηθήσει να ξεπεραστεί το μονοπώλιο του παραδοσιακού σχολείου. Ωστόσο, η εκπαίδευση απαιτεί μια ορισμένη επισήμοποίηση της γνωστικής δραστηριότητας και ακολουθεί τις αρχές που διατυπώνει η σύγχρονη διδακτική. Στις μέρες μας, το μουσείο είναι ένας κοινωνικός θεσμός, που: α) επεκτείνει και συμπληρώνει τη δραστηριότητα της συνολικής εκπαιδευτικής διαδικασίας, β) εμπλέκει μουσειοπαιδαγωγό, ξεναγό και επισκέπτη στο ενιαίο πεδίο της διαθεματικότητας και γ) αξιοποιεί ενεργά το πολιτιστικό-εκπαιδευτικό του δυναμικό.

Η νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα με την ανομοιογένεια των σημερινών σχολικών τάξεων επιβάλλει την ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό και την αναθεώρηση της διδακτικής πράξης, καθώς και των εκπαιδευτικών συστημάτων βάσει οργανωτικών και παιδαγωγικών στρατηγικών (Βαλιαντή, 2015; Σφυροέρα, 2004). Το σχολείο που ακολουθεί το Διαπολιτισμικό μοντέλο θα πρέπει να ακολουθεί διαδικασίες εξισορρόπησης των διακρίσεων και εντάσεων που προκύπτουν από πολυπολιτισμικούς πληθυσμούς, έχοντας ως βασικό μακροπρόθεσμο στόχο την επιρροή όχι μόνο της εκπαίδευσης, αλλά γενικότερα της νοοτροπίας της κοινωνίας (Κανακίδου, 1994). Οι σχολικές μονάδες, λοιπόν, μετασηματίζονται, ώστε να παρέχουν σε όλους τα μέσα για να εκφραστούν ως ατομικές και

συλλογικές προσωπικότητες, για να προβάλλουν τις δικές τους πολιτισμικές απαιτήσεις και να έχουν την υποστήριξη του κράτους στην αναζήτηση πολιτισμικής ταυτότητας, ελευθερίας και αυτοεκπλήρωσης (Δαμανάκης, 1997; Μάρκου, 1995).

Ως ζωντανοί οργανισμοί που επιτελούν ιδεολογική-κοινωνικοποιητική λειτουργία προσπαθούν να εμφυσήσουν αξίες, αντιλήψεις, στάσεις, προσδοκίες και συμπεριφορές στους μαθητές τους, που θα τους οικειοποιηθούν ως τρόπο σκέψης και βασικούς προσανατολισμούς και στην υπόλοιπη ζωή τους (Ανδρούσου, Ασκούνη, Μάγος, Χρηστίδου – Λιοναράκη, 2001). Η εκπαιδευτική κοινότητα θα πρέπει να καταστεί ικανή να χρησιμοποιεί σύγχρονα μέσα διδασκαλίας και αποτελεσματικές προσεγγίσεις και να αξιοποιεί σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους, βοηθώντας, έτσι, το σύνολο των μαθητών, ώστε η ένταξη και συμμετοχή τους στις δραστηριότητες της σχολικής ζωής να είναι αρμονική και να έχει μακροπρόθεσμη προοπτική (Μηλίγκου, 2016β).

Το συγκεκριμένο εγχείρημα απαιτεί, κατά συνέπεια, συνδυασμό γνώσεων, δεξιοτήτων και συνείδησης, όπως γνώση σοβαρή στοιχείων των «άλλων» πολιτισμών, στους οποίους ανήκουν οι μαθήτριες και οι μαθητές τις/τους οποίες/ους πρόκειται να διδάξουν, όπως και κατάκτηση ενδεδειγμένων παιδαγωγικών μεθόδων (που συχνά η πολυπολιτισμική ποικιλία επιβάλλει την εναλλαγή τους ή την ευέλικτη εφαρμογή τους) (Κούλη & Παπαϊωάννου, 2006). Θα πρέπει, λοιπόν, να διαχειρίζεται τις απαραίτητες παιδαγωγικές μεθόδους και διδακτικές πρακτικές και να διαθέτει τη δυνατότητα εντοπισμού όλων εκείνων των διακρίσεων και των ανισοτήτων που οδηγούν στον αποκλεισμό παιδιών που ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες και παραδόσεις και την ικανότητα να υπερβαίνει τα κυριότερα εμπόδια, που είναι η γλώσσα (λεκτική επικοινωνία), η μη λεκτική επικοινωνία, οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και οι διακρίσεις, οι επικρίσεις, το άγχος, οι κανόνες, οι διαδικασίες και οι πολιτικές που είναι μη φιλικές προς τη διαφορετικότητα, ώστε να επιτυγχάνεται αποτελεσματική διαπολιτισμική επικοινωνία (Άλκηστις, 2008).

Το πολιτιστικό-εκπαιδευτικό δυναμικό των μουσείων θα πρέπει να αξιοποιηθεί με μεθόδους και προσεγγίσεις που έχουν σχεδιαστεί για την οργάνωση της κοινωνικο-πολιτιστικής δραστηριότητας των νέων. Η έκθεση του μουσείου θα πρέπει να είναι να εμφυσήσει το παιδί σε πνευματική δημιουργική εργασία και ηθική-πνευματική ανάπτυξη. Η συνεργασία μεταξύ του εκπαιδευτικού συστήματος και του μουσειακού χώρου είναι σημαντικός παράγοντας που δύναται να οδηγήσει στη διαμόρφωση της ολοκληρωμένης κοσμοθεωρίας ενός ατόμου. Αυτή η συντονισμένη δραστηριότητα μπορεί να ασκείται στις πολιτιστικές κατευθύνσεις της εξοικείωσης με τον κόσμο του πολιτισμού και προσφοράς σχετικών πληροφοριών στα σχολικά μαθήματα, της εισαγωγής στη σφαίρα της ζωής μέσω των πολιτισμικών ιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένων των μουσείων, στη δημιουργική ανάπτυξη ενός ατόμου και την επιτυχημένη κοινωνική του/της και πολιτισμική προσαρμογή στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Σύμφωνα με ορισμένους ειδικούς, το παραδοσιακό μουσειακό ίδρυμα αντικαθίσταται από ένα νέο «ζωντανό μουσείο, δηλαδή ένα μουσείο που δεν θα το έκανε να είναι μια σκουπιδότοπος ή μια ζοφερή αποθήκη σκονισμένων εκθεμάτων, αλλά ένας χώρος που ενώνει πολλούς ανθρώπους –παιδιά και ενήλικες» (Terekjan, 2002).

Ο σημαντικότερος ίσως τρόπος που χρησιμοποιούν τα μουσεία για να προσεγγίσουν τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες είναι η μουσειοπαιδαγωγική. «Μάθηση ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό» (inclusive learning) είναι ο όρος που χρησιμοποιείται από τα μουσεία για να εκφράσουν τη δέσμευσή τους σε σύγχρονες μη παραδοσιακές προσεγγίσεις της μουσειακής εκπαίδευσης, με στόχο την απήχηση σε ευρύτερες ομάδες κοινού και την ένταξή τους στη μουσειακή εμπειρία. Η νέα αυτή αντίληψη για τη μάθηση, ενθαρρύνοντας τη

διαφορετικότητα καθώς και τις εναλλακτικές μεθοδολογίες μάθησης, έρχεται σε αντίθεση με παλαιότερες πρακτικές, που συχνά οδηγούσαν σε αποκλεισμούς (Gibbs, Sani, & Thompson, 2007).

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει αναφορά στη μεγάλη επίδραση που έχει ασκήσει σε όλες τις μουσειοπαιδαγωγικές δράσεις -και ειδικά σε αυτές που αναφέρονται σε «διαφορετικές» ομάδες κοινού- η μετάβαση στο «συμμετοχικό μουσείο» (participatory museum), αντίληψη που έχει αποκτήσει μεγάλη απήχηση τα τελευταία χρόνια. Ο όρος εισήχθη από τη Nina Simon (2010), η οποία υποστηρίζει ότι όλα τα μουσεία οφείλουν να αναπτύξουν συμμετοχικές πρακτικές σε όλες τις πτυχές της λειτουργίας τους, δίνοντας τη δυνατότητα στους επισκέπτες να εμπλακούν ενεργά κι, έτσι, να δώσουν νέα πνοή στο μουσείο και να το «οικειοποιηθούν». Πιο συγκεκριμένα, η Simon προτείνει στα μουσεία πολυσυλλεκτικές, προσωποποιημένες και συνεχώς εναλλασσόμενες δράσεις, με περιεχόμενο που συνδημιουργείται από το κοινό. Η έννοια της συν – δημιουργίας (περιεχομένου, προγραμμάτων, ερμηνείας) πηγαίνει το μουσείο ένα βήμα πιο πέρα, καθώς πλέον δεν γίνεται λόγος περί «μουσείων για τα αντικείμενα», ούτε λόγος περί «μουσείων για το κοινό», αλλά περί μουσείων που λειτουργούν μαζί με τους επισκέπτες τους.

Στην περίπτωση των δράσεων για την κοινωνική ένταξη, η συμμετοχικότητα αφορά τόσο στη δημιουργία περιεχομένου από ομάδες κοινού που παραδοσιακά δεν εκπροσωπούνται και δεν έχουν ενθαρρυνθεί να συμμετάσχουν στο μουσείο και, επομένως, να το «οικειοποιηθούν» ως χώρο έκφρασης και δημιουργίας, όσο και στην αξιοποίηση μεθόδων που κάνουν το μουσείο χώρο διαλόγου, ανταλλαγής απόψεων, έκφρασης σκέψεων, συναισθημάτων και προβληματισμών, προσβάσιμο σε όλα τα επίπεδα και από όλους. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για την υιοθέτηση ενός κονστρουκτιβιστικού μοντέλου ως θεωρητικής βάσης για το εκπαιδευτικό έργο στα μουσεία. Εφαρμόζοντας αυτό το μοντέλο, τα μουσεία μπορούν να δημιουργήσουν ένα ευχάριστο, φιλικό και διεγερτικό περιβάλλον μάθησης που θα συναντά τις ατομικές ανάγκες για συγκεκριμένη εμπειρία, ατομικό στοχασμό, επικοινωνία και κοινωνική αλληλεπίδραση (Griffin, 2000).

Τα μουσεία, λοιπόν, θα πρέπει να ανταποκρίνονται στα νέα πρότυπα παραγωγής γνώσης και μετάδοσης, καθώς και στις νέες κοινωνικές διαμορφώσεις, όπου οι εντάσεις και οι τριβές παράγονται εντός και κατά μήκος των εθνικών συνόρων. Ως μεταφορικές «ελεύθερες ζώνες», τα μουσεία πρέπει να προσπαθήσουν να «πάρουν τη θέση τους» και να μεταμορφωθούν σε εκείνους τους χώρους, όπου άτομα και διακριτές πολιτισμικές ταυτότητες μπορούν να δρουν και να αλληλεπιδρούν, να μεταμορφώνονται και να μετασηματίζονται. Αναλαμβάνοντας αυτή τη νέα λειτουργία, τα μουσεία μπορούν να γίνουν ουδέτεροι χώροι, όπου οι διαφορές και οι αμοιβαίες δυσκολίες κατανόησης, κατά συνήθεια, βιώνονται ως όρια και πηγές σύγκρουσης, γίνονται κάτι πολύτιμο, ήτοι νέες ευκαιρίες για ενεργό συμμετοχή στα κοινά (Xanthoudaki, 2015).

Η πολιτισμική αποστολή του σύγχρονου μουσείου είναι να αναπτυχθεί ως ένα σημαντικό κοινωνικό - πολιτιστικό ίδρυμα, που έχει μακρά και πλούσια ιστορία και λειτουργεί στο χωροχρονικό συνεχές. Η αναπτυξιακή θεωρία της μάθησης του Piaget (Piaget, 1990) είχε, επίσης, την επιρροή της στην αναγνώριση της σημασίας της ευκαιρίας για χειρισμό πραγματικών αντικειμένων ως μέρος του εκπαιδευτικού έργου των μουσείων. Η προσέγγιση αναπτύχθηκε από τον Vygotsky (1962) και συμφωνεί σε ορισμένες πτυχές με τον Piaget, ειδικά, όσον αφορά τη σημασία της δραστηριότητας στη διαδικασία της μάθησης και στην ανάπτυξη της σκέψης. Ωστόσο, ο Vygotsky δίνει πολύ μεγαλύτερη έμφαση στη σημασία της επικοινωνίας και της κοινωνικής μετάδοσης. Ο J. Bruner (1996) τονίζει, επίσης, τη σημασία της δράσης και της ανακάλυψης στη διαδικασία της μάθησης, αντιμετωπίζοντας

κάθε γνώση ως μια μορφή (κοινωνικής) κατασκευής. Η θεωρία των πολλαπλών νοημοσύνων του Howard Gardner μπορεί, επίσης, να γίνει ένας σημαντικός σύμμαχος, όσον αφορά την επιτυχημένη διδασκαλία στα μουσεία, επειδή υποδηλώνει την ανάγκη εντοπισμού δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να γίνουν χρήσιμες για μια συγκεκριμένη ομάδα μαθητών με προδιάθεση (Milutinović, 2008).

Η αξιοποίηση της μεθόδου project μέσω των δυνατοτήτων που προσφέρονται από τα μουσεία θεωρείται απαραίτητη, αλλά και ενδεδειγμένη. Όπως επισημαίνει και ο Τσιάκαλος (2000), οι αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης μπορούν να μεταδοθούν με τη μέθοδο Project, καθώς οι οργανωμένες δραστηριότητες με τη μέθοδο αυτή έχουν στόχο να γνωρίσουν οι μαθητές/τριες το συμμαθητή τους, την άλλη οικογένεια, τον άλλο πολιτισμό. Τότε, οι γηγενείς συμμαθητές/τριες θα σεβαστούν περισσότερο τον πολιτισμό των παιδιών των μεταναστών.

Η πολιτισμική συνάντηση και ανταλλαγή και ο πολιτισμικός εμπλουτισμός μπορούν να συντελεστούν εντός και εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος. Στην εκπαίδευση, όμως, ο εμπλουτισμός συγκεκριμενοποιείται κυρίως μέσω των διαπολιτισμικών προγραμμάτων και της θεώρησης των μορφωτικών περιεχομένων από πολλές οπτικές γωνίες. Η διαπολιτισμική παιδεία δεν εξαντλείται σε συγκεκριμένα θεσμικά, εκπαιδευτικά μέτρα, αλλά ότι είναι τρόπος ζωής και, κατά συνέπεια, είναι μία διάσταση που πρέπει να διαπερνά την αγωγή και εκπαίδευση συνολικά (Δαμανάκης, 2005; Παλαιολόγου - Γκικοπούλου, 2005).

Η μουσειακή αγωγή μπορεί να βοηθήσει στον σχεδιασμό, την υλοποίηση και την εφαρμογή διαπολιτισμικών προγραμμάτων που να ενσωματώνουν αρχές της διαπολιτισμικής διάστασης στην Εκπαίδευση, αναβαθμίζοντας το περιεχόμενο της διδασκαλίας με περισσότερα στοιχεία ιστορίας και λαογραφίας των άλλων πολιτισμών. Μ' αυτό τον τρόπο, θα ικανοποιήσει τις ανάγκες μαθητών από άλλες εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες, αλλά και των ελληνικής καταγωγής μαθητών, διευρύνοντας, έτσι, τα γλωσσικά, τα γνωστικά και τα πολιτισμικά τους πεδία (Μηλίγκου, 2016β).

Γενικότερα, η διδασκαλία μέσω της αξιοποίησης των μουσειακών εκθεμάτων θα πρέπει να εμπλουτίζεται με κατάλληλες μεθόδους και τεχνικές κατά την υλοποίηση των δραστηριοτήτων, προσαρμόζοντάς τες ανάλογα με τις μαθησιακές ανάγκες όλων των μαθητών και την επίτευξη των στόχων της «διαπολιτισμικής διεύρυνσης» (Κεσίδου, 2008; Παπαχρήστος, 2018). Απώτερος στόχος θα πρέπει να είναι η προαγωγή της κοινωνικής διάστασης του μουσείου και η ικανότητά του να ενισχύει την αμοιβαία γνώση και, επομένως, την ικανότητα των ανθρώπων να συμβιώνουν. Τα μουσεία θα πρέπει να θεωρούνται ως τόποι διαπολιτισμικού διαλόγου, αμφισβητώντας τον κοινωνικό κατακερματισμό που προκύπτει από πολυπολιτισμικές πολιτικές, στις οποίες η αναγνώριση της πολιτιστικής πολυμορφίας και των διακριτών ταυτοτήτων καταλήγει συχνά σε ενίσχυση των διακρίσεων και του διαχωρισμού.

4. Επίλογος - Συμπεράσματα

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση αποτελεί απάντηση στην ανάγκη του επαναπροσδιορισμού της σχέσης εκπαίδευσης και πολυπολιτισμικής κοινωνίας και γέφυρα που επιτρέπει την επικοινωνία δύο ή περισσότερων πολιτισμών. Το πιο σημαντικό, όμως, είναι η ανάπτυξη μιας διαπολιτισμικής παιδαγωγικής, η οποία δεν θα αφορά μόνο στις μειονότητες, αλλά και στα μέλη της κυρίαρχης ομάδας, αφού μόνο αν κανείς αντιστρέψει τη λογική που συγκροτεί την ομάδα του «εμείς» και αναδείξει την πολλαπλότητα και ετερογένειά της, μπορεί να δει τη σχέση με τον «άλλο» και, συνεπώς, να διαμορφώσει ένα ουσιαστικό πλαίσιο κατανόησης και αποδοχής, το οποίο να αποτρέπει την ανάπτυξη αξιολογικών διαιρέσεων, οι οποίες στη βάση

τους είναι κοινωνικές/ταξικές ταξινομήσεις (Ανδρούσου, Ασκούνη, Μάγος, Χρηστίδου – Λιοναράκη, 2001).

Τα μουσεία είναι χώροι, όπου τεκμηριώνονται διαφορετικοί πολιτισμοί μέσα από τα υλικά στοιχεία που παράγουν ανά τους αιώνες, όπου ερευνώνται πολιτισμοί, όπου η γνώση διατίθεται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Συνδέουν παρελθόν και παρόν, μακρινές και κοντινές περιοχές. Αποτελούν μέρη όπου εγείρονται ερωτήματα και διευκολύνεται η πολύπλευρη συζήτηση. Η γνώση που παράγουν μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση πολιτισμών και πολιτιστικών ταυτοτήτων, ενισχύοντας την αμοιβαία αναγνώρισή τους. Για να μπορέσουν να αποτελέσουν χώρο διαπραγματεύσεως, θα πρέπει να αποκηρύξουν τις αξίες ομογενοποίησης και διάκρισης που εξακολουθούν να είναι πολύ στενά συνδεδεμένες με τον ρόλο τους στη νομιμοποίηση της ιστορικής ταυτότητας. Μόνο τότε θα επιτελέσουν τον σκοπό την ανοιχτής πρόσβασης σε αυτά ατόμων διαφορετικής καταγωγής, προέλευσης και νοοτροπίας στη γνώση που ενσωματώνεται σε αντικείμενα και στο παρελθόν τους, σε παρούσες και μελλοντικές αφηγήσεις και, τελικά, σε μια συλλογική διαδικασία δημιουργίας νοήματος.

Στο Διαπολιτισμικό σχολείο, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις εναλλακτικές μορφές τεχνικών και μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, οι εκπαιδευτικοί, με αφετηρία την άποψη που διαθέτουν για την εκπαίδευση και την κοινωνία, θα πρέπει να είναι σε θέση να επιλέξουν την κατάλληλη προσέγγιση για την ομάδα των μαθητών/τριών τους (Καραγιάννης, Γιαννόγκονα, Χατζουλάκης, Ευαγγέλου, & Μερκούρης, 2012). Τα μουσεία, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αξιοποιηθούν με τον σχεδιασμό κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και να συντελέσουν στην ανάπτυξη στρατηγικών για να βοηθήσουν τους/τις μαθητές/τριες να μάθουν να ζουν με τη σύγκρουση, με τον «άλλον» και με τη διαφορά, προωθώντας στάσεις και αντιλήψεις που οδηγούν στη διασταύρωση των πολιτισμών και της γνώσης.

Τα μουσεία πρέπει, επίσης, να αναλογιστούν νέες στρατηγικές για τη δημιουργία νοήματος, όπως και μουσειολογικές λύσεις που ταιριάζουν καλύτερα στη διαφύλαξη των δημοκρατικών δικαιωμάτων, στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών και πολιτισμικών εντάσεων. Θεμελιώδης στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής που περιλαμβάνει τη μουσειακή αγωγή θα πρέπει να αποτελεί η καλλιέργεια της «ανεκτικής στάσης απέναντι στο διαφορετικό», η «ενότητα μέσα στις διαφορές», η καταπολέμηση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων για τους άλλους. Θα πρέπει να τονίζεται η ικανότητα για μέθεξη σε άλλους πολιτισμούς, να προωθείται η ιδέα της πολιτισμικής κατανόησης και ανεκτικότητας, καθώς και η ισότητα ευκαιριών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alexander. (2011). A Review of “Connecting Kids to History with Museum Exhibitions”. *VisitorStudies*, 14(1), 113-116.
- Council of Europe. (1986). *The CDCC’s project 7: The Education and Cultural Development of Migrants*. Strasbourg. Retrieved from: <https://www.worldcat.org/title/cdccc-project-no-7-the-education-and-cultural-development-of-migrants-final-report-of-the-project-group/oclc/569582498>.
- Duncan, C. (1995). *Civilising rituals inside public art museums*. London and New York: Routledge.
- Gibbs, K., Sani, M., & Thompson, J. (Επιμ.). (2007). *Lifelong Learning in Museums. A European Handbook*. Retrieved from: <http://online.ibc.regione.emilia-romagna.it/l/libri/pdf/LifelongLearninginMuseums.pdf>.

- Griffin, J. (2000). Special Issue: Learning Outside the Classroom, Investigating. *Australian Primary & Junior Science Journal*, 16(4), 2.
- Hicks. (2005). A whole new world: the young person's experience of visiting Sydney Technological Museum. *Museum and Society*, 3(2), 66-80.
- Kim, K.Y., & Crowley, K. (2010). Negotiating the Goal of Museum Inquiry: How Families Engineer and Experiment. *Instructional Explanations in the Disciplines*, 51-65.
- Knutson, K., & Crowley K. (2012). Connecting with Art: How Families Talk About Art in a Museum Setting. *Instructional Explanations in the Disciplines*, 189-206.
- Milutinović, J. (2008). Teaching at a Museum in the Light of Gardner's Multiple Intelligences Theory. *Work of Museum of Vojvodina*, 50, 333-338.
- Sandell, R. (1998). «Museums as agents of social inclusion». *Journal of Museum Management and Curatorship*, 17.
- Scott, C. A., & Soren, B. J. (2009). Introduction to the special issue –exploring the value of museums. *Museum Management and Curatorship*, 24(3), 189-193.
- Simon, N. (2010). The Participatory Museum. Retrieved from: <http://www.participatorymuseum.org>.
- Terekjan, B. S. (2002). A school museum as the centre of school life. New educational values: culture-conforming school: a collection of scientific-methodological articles. *Moscow: "Narodnoe obrazovanie"*, 134-136.
- Tomlinson, C. (2012, November 27). *An introduction to Differentiation* [Video file]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=KNkKWjGMerE>.
- Xanthoudaki, M. (2015). Museums, innovative pedagogies and the twenty-first century learner: a question of methodology. *Museum & Society*, 13(2), 247-265.
- Άλκηστις. (2008). *Μαύρη Αγελάδα – Άσπρη Αγελάδα. Δραματική Τέχνη στην Εκπαίδευση και Διαπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Τόπος.
- Ανδρούσου, Αλ., Ασκούνη, Ν., Μάγος, Κ., & Χρηστίδου – Λιοναράκη, Σ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες, Εθνοπολιτισμικές Διαφορές και Εκπαίδευση*. Πάτρα.
- Αντζουλάτου – Ρετσιλά, Ε. (1986). *Λαογραφικά μουσεία και παιδεία*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Βαλιαντή, Σ. (2015). Η Διαφοροποίηση της Διδασκαλίας σε Τάξεις Μικτής Ικανότητας μέσα από τις Εμπειρίες Εκπαιδευτικών και Μαθητών: Μια Ποιοτική Διερεύνηση της Αποτελεσματικότητας και των Προϋποθέσεων Εφαρμογής της. *Επιστήμες της Αγωγής*, 1, 7-36. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/publication/276272548_E_Diaphoropoiese_tes_Didaskalias_se_Taxeis_Miktes_Ikanotetas_mesa_apo_tis_Empeiries_Ekpaideutikon_kai_Mat_heton_Mia_Poiotike_Diereunese_tes_Apotelesmatikotetas_kai_ton_Proupotheseon_Epharmoges_tes_Epis?enrichId=rgreq-503bb2c86e52076c12eb5783f030311f-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzI3NjI3MjU0ODtBUzo2NDg2OTM4Mzc0NzE3NDRA MTUzMTY3MjA3MTE1Mg%3D%3D&el=1_x_3&esc=publicationCoverPdf.
- Βελισσαροπούλου, Γ., Ευστρατίου, Κ., Ιωαννίδης, Α., & Λαμπράκη, Α. (1985). *Αρχαιολογία Παιδί και μουσείο*, 16, 16-77.
- Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Άτραπός.
- Δαμανάκης, Μ. (1997). *Η Εκπαίδευση των Παλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών- Διαπολιτισμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (2005). *Η εκπαίδευση των Παλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.

- Ζώνιου - Σιδέρη, Α., & Χαράμης, Π. (1997). *Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση. Προβληματισμοί-Προοπτικές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καλούρη – Αντωνοπούλου, Ρ., & Κάσσαρης, Χ. (1988). *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κανακίδου, Ε. (1994). *Διαπολιτισμική Αγωγή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κανακίδου, Ε., & Παπαγιάννη, Β. (1998). *Διαπολιτισμική Αγωγή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καραγιάννης, Σ., Γιαννόγκονα, Α., Χατζουλάκης, Β., Ευαγγέλου, Ο., & Μερκούρης, Σ. (2012). *Διαπολιτισμικές Εκπαιδευτικές Δράσεις στη Β/θμια εκπαίδευση με ενίσχυση των διακρατικών συνεργασιών στους Άξονες Προτεραιότητας 1, 2 & 3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2007-2013)*. Υποστηρικτικό Επιμορφωτικό Υλικό.
- Κεσίδου, Α. (2008). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στον Οδηγό Επιμόρφωσης: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Ανακτήθηκε από: http://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/program/defteri_glossa/synedrio/dimosieusei/s/odigos_epimorfosis_diapolitismiki.pdf.
- Μάρκου, Π. (1995). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*. Αθήνα.
- Μείζον πρόγραμμα Επιμόρφωσης. (2011). *Βασικό Επιμορφωτικό υλικό: Τόμος Α': Γενικό μέρος*. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Μηλίγκου, Ε. (2016α). «Εκπαιδευτική έρευνα, επαγγελματική εκπαίδευση και επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών: Βασικές συντεταγμένες». Στο Ε. Φρυδάκη & Μ. Μαμούρα (Επιμ.), *Οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν και ερευνούν: Το παράδειγμα των αποφοίτων του ΠΜΣ: «Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου» και των μεντόρων της Πρακτικής Άσκησης του Τμήματος ΦΠΨ* (σσ. 21-29). ΕΚΠΑ: Αθήνα.
- Μηλίγκου, Ε. (2016β). Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και η διαπολιτισμική ανασυγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης: το ζήτημα του αναλυτικού προγράμματος. Στο Γ. Μάρκου (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Επιμόρφωση εκπαιδευτικών, μια εναλλακτική πρόταση*. Αθήνα: Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μητακίδου, Σ. (1997). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Η διδασκαλία της γλώσσας*. Ημερίδα 15ης & 16ης Περιφέρειας Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Θεσσαλονίκης.
- Νικολάου, Γ. (2000). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Οικονόμου, Μ. (2003). «*Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός;*». *Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*. Αθήνα: Κριτική.
- Παλαιολόγου - Γκικοπούλου, Κ. (2005). *Ένα διεθνές curriculum για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση: αναλυτικά προγράμματα σε Ελλάδα και Γερμανία*. Αθήνα: Ατραπός.
- Παπαχρήστος, Κ. (2018). *Προτάσεις ανάπτυξης διαπολιτισμικών δραστηριοτήτων στη σχολική μονάδα*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης.
- Σκούρτου, Ε., Κούρτη - Καζούλλη, Β., Σελλά - Μάζη, Ε., Χατζηδάκη, Α., Ανδρούσου, Α., Ρεβυθιάδου, Α., & Τσοκαλίδου, Π. (2016). *Διγλωσσία και διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας* [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6346>.
- Σφυρόρα, Μ. (2004). *Διαφοροποιημένη παιδαγωγική*. ΥΠΕΠΘ Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε από: <https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3099/903.pdf>.
- Τζιβνίκου, Σ. (2015). *Μαθησιακές Δυσκολίες - Διδακτικές Παρεμβάσεις* [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: repository.kallipos.gr/handle/11419/5332.
- Τσιάκαλος, Γ. (2000). *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χατζησωτηρίου, Χ., & Ξενοφώντος, Κ. (Επιμ.). (2014). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Καβάλα: Εκδόσεις Σαΐτα.
Ανακτήθηκε από:

<https://www.poed.com.cy/Portals/0/pdf/ebook%20Intercultural%20Education.pdf>.

Χριστοδούλου, Θ. (2012). *Μετανάστες και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στην Ελλάδα*.

Ανακτήθηκε από:

http://www.diapolis.auth.gr/diapolis_files/drasi9/ypodراسi9.2b_2013/2_%CE%98%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC%20%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1/2.2_%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7/%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1.pdf.